

ПОНЯТТЯ МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Як відомо, спостерігаються певні відмінності у сприйнятті різних мов передусім їхніми носіями. Так, давні греки підкреслювали **гармонійність** своєї мови на противагу невпорядкованій, начебто подібній до беззмстовного белькотання мові "варварів". За давньогрецьким географом Страбоном (XIV, 2, 28), чужоземців "називали варварами... спершу глузливо, нібито бажаючи підкреслити їх грубу й жорстку вимову" (пор. сприйняття голандцями готентотів із їх клацаючими звуками як "заїкуватих"). Секст Емпірик ("Проти граматиків", 194) писав, що "еллінська мова набула визнання завдяки головним чином двом головним властивостям – ясності й приємності". Пор. також протиставлення середньоіндійських мов – пракритів ("природних") санскритові – "обробленому", "виробленому"^[1]. Давні слов'яни підкреслювали **зрозумілість** своєї мови (виводячи назву *слов'яни* від *слово*) на противагу незрозумілим мовам сусідів – начебто "німих", *німців*. А баски, абхази, ірландці, тобто носії давніх середземноморських культурних традицій, звертають увагу передусім на **складність** своєї мови на противагу іншим^[2].

Носії української мови підкреслюють передусім її **милозвучність**. "Те, що українська мова відзначається особливою милозвучністю, відомо здавна, і, здається, ніхто не сумнівається в цьому тепер..."^[3]

Поняття милозвучності, благозвучності, евфонії (точний давньо-грецький відповідник терміна) існувало вже у Стародавній Греції. Визначний дослідник античної естетики професор О.Ф.Лосев пише, що, зокрема, філософи-атомісти "займалися і **естетикою мови** [виділено нами. – Ю.М.] у своїх евфонічних^[4] теоріях, аналізуючи різні звуки та їх комплекси з точки зору краси їхнього звучання. При цьому гладкість^[5], шорсткість, важкість та інші естетичні властивості слів пояснювались у них формою тих атомів, які беруть участь в утворенні звуків..."^[6]. У Демокріта була праця (не збережена) "**Про милозвучні й немилозвучні літери**" (тут малися на увазі, звичайно, звуки). Про милозвучність (виражену, зокрема, в усуненні збігу голосних – зяяння) і зміни слів на догоду милозвучності йдеться в діалозі Платона "Кратіл" (412, 414). Проти "зіткнення" голосних і тотожності складів на стикові слів виступає теоретик ораторського мистецтва Ісократ (фрагмент 6). Арістотель ("Риторика", III, 2) твердить: "...Краса слова, як говорить Ліксімній, полягає в самому звукові чи в його [скоріше слова, ніж звука. – Ю.М.] значенні". За Гермогеном ("Про ідеї", I, 12, 290), прекрасне мовлення – без зяяння й майже метричне. Деметрій ("Про стиль", 174-176) пише: "Для слуху приємні зіткнення двох *ламбд* або двох *ні*, що мають певну звучність... У теоретиків музики [!] одні слова називаються гладенькими^[7], другі – шорсткими, інші – ладними^[8] й ще інші – важкими. Гладенькими є слова, складені або цілком, або переважно з голосних. Шорсткі слова своїми звуками наслідують те, що вони собою виражають. Ладне слово містить у собі риси одного й другого і **рівномірне змішування різних букв**" (пор. далі міркування І.П.Ющука про відмінності консонантів в українському слові). Діонісій Галікарнаський вважає, що "насолodu слухові приносить, по-перше, мелодія, по-друге, ритм, по-третє, різноманітність... Саме слід поєднувати шершаві літери [звуки. – Ю.М.] з гладенькими, тверді з м'якими, немилозвучні з милозвучними, важковимовлювані з легковимовлюваними, тривалі з короткими, тим самим способом удало розташовуючи й інше" ("Про поєднання слів", 55; 66).

Як пише Діонісій Галікарнаський, "найвелеречивіший з усіх поетів, Гомер, бажаючи представити образ прекрасного обличчя й красу, що викликає насолodu, користується **найзвучнішими голосними, найм'якшими напівголосними**^[9], не загромождує складів приголосними, не скорочує звучання **стиками важковимовлюваних букв, а створює певну плавну побудову букв, яка солодко вливається у слух**" ("Про поєднання слів", 97), пор. далі міркування Н.І.Тоцької про **гучність** української мови. Можна цілком погодитись із А.А.Тахо-Годі, що "Діонісій блискуче виражає естетичну значимість звукових властивостей мови... Переважання голосних створює красу^[10], переважання приголосних – некрасивість. Тут Діонісій цікаво об'єднує естетичні, етичні й фізичні характеристики звуків, що було примітним узагалі для античних теоретиків музики й набуло ознак стійкої традиції аж до кінця античності"^[11].

У "Риторичі для Гереннія" невідомого автора (IV, 12, 18) говориться: "Плавність буде витримана, якщо уникати частого зіткнення голосних (такі зіткнення роблять мовлення неоковирним і зяючим) і надто частого повторення однієї й тієї самої літери...", хоча цитований вище Деметрій вважає зяяння й милозвучними (пор. накопичення голосних підряд у давньогрецьких магічних формулах). Поняття милозвучності (*vocalitas*) або немилозвучності властиве й давньоримській риторичній традиції (так, немилозвучними вважалися повтори, одноманітність слів, складів і звуків)^[12]. Проти зіткнення деяких приголосних (наприклад, *s – x*, *s – s*) виступає давньоримський теретик ораторства Квінтіліан (IX, 4, 37).

Дослідники античного мовознавства серед "побудов ранньої грецької науки" відзначають "декілька ідей, котрі відіграли значну роль в історії мовознавства", й на першому місці називають "пояснення фонетичних змін принципом «милозвучності»"^[13]. "Учення про евфонію, без сумніву, сягає ще V ст. [до н.е.]"; вважають, що Платон використовував евфонічне вчення Демокріта^[14]. Одним із перших, хто послідовно уникав зіткнення голосних між словами – зяяння, – був Ісократ^[15].

Як слушно зазначає провідний фахівець із фонетики української мови професор Н.І.Тоцька, "поняття "милослухність" у мовознавстві по-справжньому не визначене й не вивчене... Досі ще ніхто не виробив наукового доведення більшої чи меншої милослухності – немилослухності кожної окремої мови або її місця за цією ознакою в ряду мов"[16]. Дослідниця формулює мету – **"вийти на ті об'єктивні показники, які правдоподібно забезпечують сприймання української мови як приємної, звучної, наспівної"** – й низку завдань щодо вивчення милослухності української мови:

- 1) визначити конкретні фонетичні параметри, які сприяють милослухності або її забезпечують;
- 2) встановити, чи однакові ці критерії для носіїв різних мов;
- 3) вважати милослухність суто науковим поняттям, чи естетичним, чи тим і тим одночасно;
- 4) дати відповідь на питання, чи існує загальнолюдське розуміння милослухності"[17].

Визначний письменник В.І.Самійленко зазначає: "Відомо було досі, що вкраїнська мова своєю доброслухністю займає одно з перших місць (може третє або четверте) між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова (в основному своєму діалекті[18]) має тільки чисті, виразні голосівки (vocalis) *a, e, i, u, o, y*. Глухих і невиразних голосівок, таких як, наприклад, англійські голосівки, або як німецьке *ö* або французькі *eu, un, on* т.п., зовсім не має. Вона не любить такого поєднання шелестівок (consonans), яке тяжко вимовити... **Вона має кілька засобів до урівноваження вокалізму з консонантизмом, себто кількості голосівок з шелестівками, в цілях більшої евфонічності, засобів, цілком аналогічних мові італійській.** І коли не займає першого місця по евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах, – небагатьох, але часто вживаних, – допускає негармонійне з'єднання шелестівок: *бг, пхн, ткн* – *бгати, пхнути, ткнути* і взагалі порушує фонетичну рівновагу в бік консонантизму трохи частіш, ніж мови італійська й іспанська"[19].

Сказане змушує уважно простежити подібні до українських явища в іспанській та італійській – із урахуванням піренейського субстрату з тенденцією до рівномірного чергування голосних і приголосних, на що вказує академік Ю.В.Зицар (див. далі), й аналогічним процесам у давніх мовах Італії.

Критикуючи порушення евфонії в мові художніх творів, В.І.Самійленко пише: "Ми тільки добре забули два-три закони урівноваження вокалізму з консонантизмом, які існують у живій мові, або постановили собі, що скоро в сусідній московській мові їх немає, то й нашій мові вони не потрібні"[20]. Адже "паралельні форми, про які я кажу, не даремно існують у народній мові, не безладно оживляються. Вони власне дають змогу рівноважити вокалізм із консонантизмом і надають живій українській мові зручності й плавкості"[21].

І.Г.Чередниченко зазначає, що "частота вживання голосних і приголосних в українській мові виражається середньо-процентним відношенням (у круглих цифрах) 48 : 52", і посилається на таблицю, де показані співвідношення голосних і приголосних у текстах різних стилів[22]. Але до тексту вкралася помилка: в таблиці середня величина співвідношення голосних і приголосних 42 : 58 (точніше 42, 3 і 57, 7).

Н.І.Тоцька підкреслює, що в українському народнопоетичному мовленні, яке найбільше зберігає національні основи української мови, голосних 45-46%, але в літературному мовленні українська мова під різними іншомовними впливами багато в чому втратила свою вокалічність, і кількість голосних знизилася до 42% [23].

Дуже важливо, що "вищий процент кількості голосних, як правило, властивий мові художньої літератури"[24]. Інакше кажучи, в художній літературі співвідношення голосних і приголосних іще більше за середню величину наближається до 50 : 50, тобто до рівномірного чергування. Максимальний відсоток серед вивчених І.Г.Чередниченко текстів має текст І.С.Нечуя-Левицького, й це не випадково: названий письменник практикував, як відомо, милослухні чергування помітно ширше, ніж це узвичаєно в сучасній українській літературній мові.

Отже, в українській мові один приголосний між двома голосними зустрічається в середньому вдвічі частіше, ніж ужиті підряд два приголосні в тій самій позиції, тоді як збіги голосних і сполучення більш як двох приголосних підряд за своєю частотою не виходять за межі кількох відсотків[25].

Евфонічність української мови, за І.Г.Чередниченко, зумовлюється, зокрема, частотою вживання фонем і фонемосполучень[26]. Евфонічність виражається у спрощенні груп приголосних (*вісник, тижня, серце*), появі вставних голосних (*огонь, вітер, рота, лева*), приставних голосних (*іржа, імла, ішов*) і приставних приголосних (*вулиця, горіх*), зникненні початкових фонем (*голка, гра, Гнат*). Крім того, "небажаний збіг важких для вимови фонемосполучень та випадкових фонемоповторень у живій вимові може бути розряджений засобами ритмічного поділу тексту, паузами, темпом мовлення"[27]. На межі слів по можливості усувається збіг голосних і збіг приголосних[28], отже, ті випадки збігів, які порушують тенденцію до рівномірності консонантів і вокалів у потоці мовлення[29].

Серед фонетичних варіантів слів, за допомогою взаємозаміни яких забезпечується милослухність, доцільно вирізняти фонетичні синоніми. Фонетичні варіанти "є лише фонетичними відозмінами того

самого слова, різне звукове оформлення їх здебільшого залежить від сусідніх звуків, а з стилістичного погляду вони мають значення тільки як евфонічний засіб". А "фонетичними синонімами можна назвати ті фонетичні варіанти слів, які, маючи тотожне значення, відрізняються у функціонально-стилістичному чи експресивному плані або приналежністю до літературної мови та різновидів розмовно-побутової (діалектів, просторіччя)"[30].

В.А.Чабаненко вважає, що головний чинник милозвучності української мови **закон урівноваження кількості голосних і приголосних звуків у мовленнєвому потоці**[31].

Отже, формальним вираженням милозвучності української мови є передусім чергування голосних і приголосних. Це особливо характерне для української мови явище виражається, зокрема, в:

варіативності "префіксів-прийменників" *в / у, і / ї, з / із / зі / зо, до / д* (д мені – Ю.Федькович), *під / піді, над / наді, перед / переді, від / віді / од / оді, о / об* (о шостій – об одинадцятій), також діалектн. *к / ік / ку, коби / коб* тощо,

чергуванні *і / ї, у / в* (що належать до кореня) на початку складу, який збігається з початком слова (імовірний / їмовірний, учити / вчити),

чергуванні *і / ї, у / в* на межі префікса й кореня (іменування / найменування, навчати / навчати),

варіюванні зворотної частки (постфікса) *ся / сь, часток же / ж, б / би, лише / лиш, хоча / хоч,*

наявності чи відсутності протетичного приголосного (*вулик / улик* – "Микола Джеря" І.С.Нечужа-Левицького),

варіюванні дієслівних форм *робимо / робим, ходити / ходить* (що теж відноситься до милозвучності[32]),

варіюванні прикметникових форм, а також і займенникових та числівникових прикметникового оформлення у *червоному / у червонім, у тому / у тім, в одному / в однім,*

варіюванні форм *гуляє / гуля, білії / білі* (стилістично забарвлене)[33],

варіюванні прислівникових форм *знов / знову, позад / позаду, поперед / попереду, відтіля / відтіль,*

вставних *і, о, е* у сполученні приголосних[34];

приставному *і* у словах зі складними звукосполученнями: *Львів, ізнайти.*

Вираження явища милозвучності у власних назвах є особливо показовим: *Улас / Влас* і навіть *Україна / Вкраїна / Украйна* (пор. вище *Львів*).

Цікаво відзначити, що в історії встановлення норм (кодифікації) української літературної мови були спроби стилістичної диференціації форм: за І.Могилиничем, писемній мові властиві форми *упасти, учинити, учити, уряд*, просторіччю – *впасти, вчинити, вчити, вряд*[35]. Перехід українського *в* в нескладове *у* (одне з милозвучних чергувань) можливий завдяки збереженню в українській мові (як і в білоруській) давнього губного *w* на противагу новому губно-зубному *uw* російській мові[36]. Написання *у* замість *в* зустрічається в пам'ятках уже в IX ст.[37]

Окрема проблема – фіксація фонетичних варіантів слова у словниках[38].

Г.М.Наєнко наводить яскравий приклад наявності або відсутності явищ чергування у східнослов'янських мовах: в українській *він іде в школу – вони йдуть у школу*, в білоруській *ен ідзе ў школу – яны йдуць у школу*, в російській *он идет в школу – они идут в школу*[39]. "Якщо розглянути сучасні фонетичні та морфологічні ознаки окремих східнослов'янських мов, то виявиться, що спільних рис між українською та білоруською кількісно більше, ніж між українською та російською"[40].

М.М.Пилинський зазначає, що "чергування початкового *в – у* в усній мові залежно від звукового оточення, інтонації, ритму і темпу мовлення, а також від змістових та інших моментів – явище складне і ще мало досліджене. У писемній мові проблема ускладнюється недосконалістю нашої графіки, яка лише приблизно відбиває двома літерами *в* і *у* можливі тут три звуки *w, ǔ, y*. Правила цього чергування, його залежність від інших факторів, крім звукового оточення, і навіть залежність від самого звукового оточення чомусь майже не привертала уваги наших дослідників – фонетистів і фонологів"[41] (це писано до виходу важливих праць Н.І.Тоцької).

"Милозвучність, обґрунтована конкретними лінгвістичними чи фізичними параметрами, стає науковим поняттям", – цілком слушно зазначає Н.І.Тоцька[42].

Як підкреслює Б.Якубський, "найлегше, музично, евфонічно звучатимуть для нас ті слова, де кількість шелестівок <приголосних> і голосівок <голосних> однакова, й вони правильно чергуються, наприклад *полетіла, гомоніли, нерухомо, заборона* (відношення 1 : 1). Ми повинні надзвичайно пишатися тим, що в нашій українській мові силу слів збудовано власне на принципі відношення шелестівок до голосівок 1 : 1". Дослідник наводить численні рядки з "Кобзаря" з таким співвідношенням: *"Мені не весело було", "Коли по нашому не буде", "І покидаємо діла", "На чужині, на самоті", "Мережаю, вишиваю, – у неділю погуляю"* та ін.[43]

Дослідження фонетичних слів поетичного мовлення Ліни Костенко дозволяє З.В.Дудник зробити висновок про те, що склади структури ПГ (П – приголосний, Г – голосний) у цих фонетичних словах – "прості відкриті склади" – становлять 76,5% загальної кількості відкритих складів і 55% усіх складів[44].

І.Качуровський запроваджує поняття "коеф. прозорості" – відношення приголосних до голосних. У старослов'янській мові з її відкритими складами він становить близько 1, у сучасній українській – 1,3–1,4[45].

"Одним мовам надає привабливості їх граматична стрункість, іншим – ясна будова слів чи своєрідна акустичність приголосних або голосних тощо. Українській мові, як здавна відзначають, краси й чарівності надає, поряд з іншими якостями, властива їй милозвучність... Чим же зумовлена милозвучність української мови...? Насамперед урівноваженням приголосних і голосних звуків, відсутністю великого збігу однакових приголосних чи голосних не тільки в складі того ж самого слова, а й на межі слів. Милозвучність, або евфонія, української мови досягається природним чергуванням у ній окремих голосних та приголосних звуків...", – пише М.А.Жовтобрюх[46]. Усе сказане дозволяє не погодитися з твердженням М.І.Лекомцевої про те, що "орфоепічна норма української мови залишає порівняно мало місця для вільного варіювання"[47].

За Н.І.Тоцькою, милозвучність української мови забезпечує перш за все її висока вокалічність (або гучність, сонорність – "що майже те саме"). Голосні в мовному потоці складають 41,8%; посилюють вокалічність сонорні, які разом із голосними складають 70%. "Сприяє посиленню вокалічності система паралельних форм, що **врівноважують вокалізм з консонантизмом** (типу у – в – уві, і – й, од – від – віді, з – із – зі, жс – же, -ся, -сь, -мо, -м, -ти, -ть). Також посилюють гучність відсутність редукції, загалом відкритий характер голосних та **тяжіння до відкритого складу**" [виділено нами. – Ю.М.][48].

Особливої уваги заслуговує відсутність редукції голосних в українській мові, хоча редукція "взагалі властива мовам з більшою консонантністю"[49]. Значення відсутності редукції голосних (але вже на матеріалі грузинської мови) підкреслює й грузинський мовознавець Г.Д.Гогічадзе[50]. Зовсім іншої думки про редукцію голосних (на матеріалі російської мови) дотримується російський дослідник М.М.Михайлов[51].

Гучність української мови[52], за Н.І.Тоцькою, виявляється у виразній повнозвучній вимові голосних і приголосних у сильних і слабких позиціях, порівняно невеликій кількості збігів кількох приголосних, плавній акцентно-ритмічній структурі слова, наспівній мелодиці[53] (пор. вище про гучність давньогрецької мови в античних уявленнях).

Враховуючи діалектні й застарілі форми з милозвучними чергуваннями, треба констатувати, що це явище набуло в українській мові значного поширення. Так, для прикладу, відзначають варіанти "прийменників-префіксів" в / у / ув / уві / вві / ві / уво / во (во Пітері), з / із / ізі / зі / зо / ізо / со, від / од / віді / оді / відо / одо[54]. Явище всебічного прагнення до рівномірного чергування голосних і приголосних за формулою ППГП (П – приголосний, Г – голосний) поширюється й на протетичні приголосні. В українській мові зафіксовані варіанти *улиця, вулиця, йулиця, гулиця*. Важливо, що деякі письменники ХІХ–ХХ століть уживають форми з протетичним приголосним переважно після слів із кінцевим голосним, а форми без протетичного приголосного – переважно після слів із кінцевим приголосним[55].

При здійсненні будь-яких підрахунків співвідношення в мовленні голосних і приголосних (як це робили для поезії Тараса Шевченка Б.Якубський та І.Качуровський) слід спиратися не на **письмовий** текст, а на **усний**, у якому ще більше, ніж у письмовому, виражаються милозвучні особливості української мови. Дуже важливо враховувати, зокрема, інформацію Н.І.Тоцької. "Якщо сонанти [w], [j] вокалізовані більше за норму, тоді вони можуть чергуватися з безголосими (voiceless) голосними [u], [i] (наприклад, /wɾanc'i/ – /uranc'i/, /wpered/ – /upered/). Можливо і навпаки – чергування [u], [i] з [w], [j]. Це характерна риса української мови"[56]. Теза Н.І.Тоцької має бути взята до якнайпильнішої уваги при визначенні консонантного коефіцієнту, наприклад, у таких рядках Тараса Шевченка:

Неначе човен в синім морі // То виринав, то потопав...

Щетрети півні не співали...

Сичі в гаю перекликались...

Ішли дівчата в поле жати...[57]

У поемі "Гайдамаки" рядки з рівномірним чергуванням приголосних і голосних також можуть бути виявлені у доволі значній кількості:

Сини мої невеликі...

Високі могили...

Не на мене шитий...

Отамани на вороних...

Меж очеретами...

Пороги минали...

*Козаки гукали...
Метелиці та гопака...
Так і висихає...
Будете панами...
Неначе на раді...
За раду лукаву...
А ви малі діти...*

Усі наведені приклади лише зі вступного слова, що передує "Інтродукції". Останній рядок цієї частини – "В далеку дорогу" – містить *в*, що читається близько до *у* – після паузи, зумовленої кінцем рядка[58], й тим паче, що попередній рядок закінчується на приголосний. Отже, при дослідженні явища рівномірного розподілу приголосних і голосних слід зважати передусім на живу вимову, яка іноді виявляє ще більше тяжіння до відкритого складу, ніж писемна мова, яка до того ж обмежена параметрами віршового розміру.

Отже, чергування голосних і приголосних в українській мові, яке відображає тенденцію до рівномірної послідовності ПГПГ, усвідомлюється носіями мови як милозвучність. Маємо приклад системного функціонування в сучасній українській мові того явища фонетичної типології, для якого припускається субстратне доіндоєвропейське (трипільське) походження.

Однак Н.І.Тоцька слушно зазначає, що урівноваження вокалізму з консонантизмом – то лише один аспект милозвучності української мови[59]. Інший важливий і винятково цікавий засіб – "рівномірний розподіл вокальної енергії в українській мові", котрий "тісно пов'язаний з неконцентрованим словесним наголосом, що виявляється в помірно розподіленому (через 1-2 склади) посиленні й послабленні звуків". З цього погляду українська мова протиставляється російській, оскільки "ритмічна структура російського слова характеризується значним посиленням наголошеного складу порівняно з ненаголошеними", що має наслідком редукцію голосних, відсутню в українській мові[60]. (Пор. міркування А.Мейє про велике значення силового наголосу лише в германських і російській[61]: фіно-угорський субстрат в обох випадках?) Плавність українського мовлення виявляється й у зіставленні його з мовленням англійським[62].

Так само професор І.П.Юшук (усне повідомлення) підкреслює роль побічного наголосу, котрий виявляється не лише у складних словах (а й, наприклад, у словах типу інститут – на першому складі) й надає українській мові співучості (сила голосу розподіляється більш-менш рівномірно). Відома дослідниця фонетики української мови Н.П.Плющ (усне повідомлення) вважає такі особливості українського наголосу ознакою скоріше не милозвучності, а мелодійності мови (чітка диференціація цих понять і визначення останнього потребують подальших досліджень).

М.Ф.Наконечний спеціально підкреслює, що "динамічний наголос в українському слові відносно слабкий, видихова енергія – у порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами – загалом значно рівномірніше розподіляється між його складами, тому наголошений склад не різко виділений з-поміж інших складів слова, наголос мало зосереджений на ньому, він поодинокі склади в слові, сказати б, координує, а не підпорядковує собі. Тому сильна редукція ненаголошених складів з переходом їх голосних у звуки неповного творення українській мові не властива. [...] Відносна слабкість головного наголосу слова приводить до виділення побічного наголосу або побічних наголосів у тім самім слові". Важливо, що явище побічного наголосу помітне вже в трискладовому слові, якщо його наголос не припадає на середній склад. У багатоскладових словах може бути три й навіть більше побічних наголосів[63]. Докладніше про побічний наголос в українській мові йдеться у працях Н.І.Тоцької й О.В.Бас-Кононенко[64].

Авторитетні фонетисти приділяють значну увагу висновкам Н.І.Тоцької не лише про загальну вокалічність українського мовлення, а й про те, що в українській мові є тенденція періодичного скорочення ненаголошених[65] голосних через один або через два склади, тоді як у російській мові тривалість голосних зменшується в міру віддалення від наголошеного складу[66]. На наш погляд, ці явища української мови варто порівняти з явищами, властивими мовам із кількісним наголосом (наприклад, давньогрецькій і латинській). Підстави для такого порівняння дає, наприклад, теза М.Ф.Наконечного: "Український наголос, будучи в своїй основі силовим, поєднує в собі елементи наголосу часокількісного... і музичного, або тонічного..."[67]

Для порівняння згадаємо відсутність силового наголосу в "складових" мовах (такою не є українська, але такою була праслов'янська внаслідок дії субстрату), а також – іще цікавіше – слабке вираження наголосу в грузинській, на що особливо вказує академік УАННП О.В.Маловічко (усне повідомлення). І.З.Бурковський (усне повідомлення) навіть підкреслює відсутність у грузинській мові наголосу в звичному розумінні цього слова. Академік А.С.Чикобава пише: "Наголос у новогрузинській мові динамічний, слабкий: наголошений склад різко не виділяється. У дво- і трискладових словах наголос припадає на початковий склад... За наявності чотирьох, п'яти й більше складів виділяються два склади: перший від початку і третій з кінця..."

Однак під впливом фразової інтонації стирається відмінність між наголошеним і ненаголошеними складами слова"[68]. У занській (мегрело-чанській) мові наголос "слабкий і відіграє незначну роль"[69]. При цьому близькосторіднені з грузинською мегрельська й чанська (які іноді об'єднують під спільною назвою – занська мова) наближаються до врівноваження голосних і приголосних у мовленні (див. далі).

Н.І.Тоцька слушно вказує, що неконцентрований наголос, плавність українського мовлення зближує український мовленнєвий ритм із "ритмом музичним, пісенним і природно пояснює, чому українська мова сприймається як особливо музикальна. Більше того, цей факт веде нас до розуміння прихованого зв'язку між мовленням і музикою в широкому плані"[70]. Як відомо, про нерозривність мови, поезії й музики з первісних часів писали різні дослідники. Однак слід звернути увагу й на конкретніше питання – паралелізм українського й грузинського неконцентрованого наголосу на тлі спільних витоків і традицій українського й грузинського співу й музики[71].

Той факт, що слов'янські слова голос / галас (субстратного трипільського походження) і грецьке glossa / glassa (з доіндоєвропейського балканського субстрату, спорідненого з трипільським) мають осетинську (за В.І.Абаєвим "закономірно повноголосну") паралель goeloes / gaelaes[72], грузинську паралель galoba зі значенням "церковний спів"[73] і навіть винятково важливу шумерську паралель gala"жрець-співець"[74], дозволяє припускати, що субстратна доіндоєвропейська мова (трипільська), припинивши своє функціонування в побуті через індоєвропеїзацію як українських земель, так і Балкан, могла продовжувати функціонування в культовій функції – подібно до шумерської мови в Месопотамії, хатської в Малій Азії, латинської в Західній Європі (пор. також античні свідчення про давньогрецьких оракулів, що говорили субстратною мовою – наприклад, карійською[75]). Пор. спільне субстратне походження слов'янської та грецької назв співу – спершу культового (українське п'яти, співати й давньогрецьке raian"пеан – гімн на честь Аполлона") [76]. Пор. також відомості античних авторів про співоче мистецтво агатирсів, котрих ми слідом за В.Д.Щербаківським відносимо до нащадків доіндоєвропейських племен Північного Причорномор'я. "З сфери духовного життя можна піднести широкий розвій пісні; не кажучи за звістних на тім полі полудневих траків[77], про агатирсів оповідано, що у них закони укладаються в піснях, для пам'яті..."[78]

Тут особливо важливі свідчення про близькість українських і картвельських музичних традицій. Академік М.Я.Марр звертав особливу увагу на "давно відзначену спільність характерних рис народної музики української та грузинської". Посилаючися на працю Арсенія Корещенка "Спостереження над східною музикою, переважно кавказькою"[79], М.Я.Марр закликає до вивчення "грузинського народного мелодійного багатства, яке безсумнівно має деякі риси, споріднені з українськими піснями". Він "глибоко переконаний у музичній спорідненості цих двох народів"[80]. Пор. примітну думку М.Я.Марра про те, що специфічні звукові особливості української мови важко пояснити без урахування фонетичних явищ "у мовах народностей, у яких із українцями стільки зв'язків у галузі історії матеріальної культури, не виключаючи й музики. Мова про мегрельську, чанську, грузинську"[81].

Звернемося до згаданої праці А.Корещенка. Автор говорить про "грузинське народне мелодійне багатство, що, безсумнівно, має деякі риси, споріднені з українськими піснями", він "глибоко переконаний у музичній спорідненості цих двох народів" і відзначає в українців і грузинів "деяку спільність малюнків мелодії, принаймні в певній кількості пісень"[82].

Варто згадати слова П.С.Кузнецова: "Є ще деякі галузі, в яких субстратна дія безсумнівна й котрі треба вивчати. Найважливіші – наголос та інтонація. ...Тут багато що може бути віднесене на рахунок субстрату. Але це питання ще зовсім не вивчене"[83].

І.П.Ющук (усне повідомлення) вказує на ще один засіб творення милозвучності української мови: у слові приголосні, як правило, не збігаються за місцем і способом творення, чому сприяють і спрощення в групах приголосних. Пор. висновок про те, що серед усіх слов'янських мов лише в українській відсутня "зв'язаність" приголосних за дзвінкістю[84].

Для контрастного ("від протилежного") визначення милозвучності важливе поняття немилосвучності, або какофонії. "Немилосвучність, какофонія – неприємне для слуху звучання. Виникає при настирливому повторенні тих самих звуків або звукосполучень, їх нагромадженні у фразі (тексті)..."[85], що можна порівняти з вищенаведеною думкою І.П.Ющука про відмінність диференційних ознак приголосних. Близькими були уявлення про какофонію і в давніх греків[86].

[1] История лингвистических учений: Древний мир. – М., 1980. – С. 84.

[2] Докладніше див.: Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001. – С. 128-129.

[3] Тоцька Н.І. Засоби милозвучності української мови // Українське мовознавство. – К., 2000. – Вип. 22. – С. 3.

- [4]З.В.Дудник указує на можливість написання *евфонія*, зазначаючи, однак, що й при цьому написанні збережеться вимова [y] (усне повідомлення). Справді, слово *евфонія* саме мало би бути евфонійним.
- [5]У російському перекладі *гладкость*.
- [6] Лосев А.Ф. История античной эстетики: Ранняя классика. – М., 1994. – С. 442. Паралелізм давньогрецьких уявлень про букви (ототожнювані зі звуками) й атоми досліджений О.С.Широковым. Докладніше про давньогрецькі теорії див. діалог Платона "Кратіл" (першу відому нам працю з теоретичного мовознавства загалом і з фоносемантики зокрема) й інші тексти у зб. "Античные теории языка и стиля" (Ленінград, 1936; перевидання: СПб., 1996). Збірник виданий із метою "показати витoki індоєвропейстики й тим самим викрити її уявну самостійність", демонструє "якнайцікавіші зв'язки між новим ученням про мову й висловлюваннями Демокріта", присвячений пам'яті М.Я.Марра (с. 5-6).
- [7]У російському перекладі *гладкими*.
- [8]Або *доладними* (переклад Ю.І.Бедрика). У російському перекладі *складными*.
- [9]Напівголосними вважалися сонанти *m, n, l, r* й *s* – ті звуки, якими міг закінчуватися склад (Тахо–Годи А.А. Комментарии // Античные риторика. – М., 1978. – С. 326).
- [10] Пор. давньогрецькі магичні звукові формули ("заклинання"), що складаються іноді виключно з голосних. Ось приклад орфічних магичних слів: "αωεη εωηι ααη ωηιωαωεοηεωηι ααη ωηιω" (WesselyK. Ephesiagrammata. – Wien, 1886. – S. 35; Новосадский Н.И. Орфические гимны. – Варшава, 1900. – С. XLIII).
- [11] Тахо–Годи А.А. Комментарии... – С. 321.
- [12] Гаспаров М.Л. Античная риторика как система // Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика. – М., 1991. – С. 51.
- [13] Троцкий [Тронский] И.М. Проблемы языка в античной науке // Античные теории языка и стиля. – СПб., 1996. – С. 19.
- [14] Меликова–Толстая С.В. Античные теории художественной речи // Античные теории языка и стиля. – СПб., 1996. – С. 165.
- [15]Там само. – С. 335.
- [16]Тоцька Н.І. Засоби... – С. 3–4.
- [17]Там само. – С. 4.
- [18]Таким письменник вважає полтавсько-чигиринський.
- [19]Самійленко В.І. Дбаймо про фонетичну красу мови. – К., 1917. – С. 3.
- [20]Там само. – С. 4.
- [21]Там само. – С. 5.
- [22]Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1962. – С. 130–131.
- [23]Тоцька Н.І. Засоби... – С. 5.
- [24]Там само. – С. 130.
- [25]Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1969. – С. 330. Див. також, зокрема: Никонов В.А. Консонантный коэффициент // LinguaPoznaniensis. – Poznan, 1960. – VIII.
- [26]Чередниченко І.Г. Нариси... – С. 199.
- [27]Там само. – С. 200.
- [28]Там само. – С. 202–215.
- [29] Розглядані проблеми плідно досліджуються й у роботах: Тимошенко П.Д. Засоби милозвучності (евфонії) української мови // Українська мова в школі. – 1952. – № 4; Варченко І.О. Про паралелі *-ся, -сь* у дієсловах української мови // Українська мова в школі. – 1958. – № 3. – С. 59–65; Українська мова і література в школі. – 1965. – № 1; Пилинський М.М. До питання про чергування *в – у* на початку слова // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965; Критенко А.П. Звукові варіанти слова // Мовознавство. – 1967. – № 1; Тоцька Н.І. Вокалізація приголосних у висвітленні П.Г.Житецького // Українське мовознавство. – К., 1997. – Вип. 21. – С. 100–108; Денисенко Л.П. Фонетичні і словотворчі варіанти слова в говірках Нижньої Наддніпрянщини: Авт. дис. ... канд. філол. наук / 10.02.02 – українська мова; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1995. – 22 с.
- [30]Масюкевич О.М. Фонетичні синоніми // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 8. – С. 85.
- [31]Чабаненко В.А. Рец. на: Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – 752 с. // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 99.
- [32] Жовтобрюх М.А. Слово мовлене. – К., 1969. – С. 36; Масюкевич О.М. Фонетичні... – С. 85.
- [33]Масюкевич О.М. Фонетичні... – С. 85. "Питанню фонетичних синонімів досі не приділялося належної уваги, вони здебільшого ототожнювалися з фонетичними варіантами слів, а стилістичні їх функції не визначались... Однією ж із специфічних особливостей української мови є наявність значної кількості різноманітних фонетичних синонімів" (там само. – С. 87).

- [34] Тимошенко П.Д. Фонетические явления на границе слов в украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. н. – К., 1953. – С. 10.
- [35] Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.). – Львів, 2001. – С. 147.
- [36] Півторак Г.П. Формування... – С. 147; Наєнко Г.М. Курс лекцій з історії української мови. Фонетика. – К., 2002. – С. 53.
- [37] Наєнко Г.М. Курс... – С. 53.
- [38] Пилинський М.М. Словник і культура нашої мови (до виходу першого тому Словника української мови АН УРСР) // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 84–87. На думку М.М.Пилинського, "при наявності ніби справді паралельних форм на *в* // *у* одна з цих форм завжди сприймається як основна" (там само. – С. 85). Відзначається вплив віршового розміру на чергування фонетичних варіантів (там само. – С. 85–86).
- [39] Наєнко Г.М. Курс... – С. 29.
- [40] Там само.
- [41] Пилинський М.М. Словник і культура нашої мови (до виходу першого тому Словника української мови АН УРСР) // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 86.
- [42] Тоцька Н.І. Про милозвучність української мови // Загальна та експериментальна фонетика: Зб. наук. праць і матеріалів / Відп. ред. Л.Г.Скалозуб. – К, 2001. – С. 236.
- [43] Цит. за: Качуровський І. Фоніка. – Мюнхен, 1984. – С. 15–16.
- [44] Дудник З.В. Структура відкритого складу в українській мові та її особливості з погляду артикуляційної організації // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-річчю університету. Гуманітарні науки. – К., 1999. – С. 60–63.
- [45] Качуровський І. Знач. праця. – С. 22.
- [46] Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 32.
- [47] Лекомцева М.И. Типология структур слога в славянских языках. – М., 1968. – С. 163.
- [48] Тоцька Н.І. Про милозвучність... – С. 236.
- [49] Тоцька Н.І. Засоби... – С. 6.
- [50] Гогичадзе Г.Д. О некоторых вокально-методических принципах в связи с фонетическими особенностями грузинского языка. – Тбилиси, 1956. – С. 16. Цит. за Н.І.Тоцькою.
- [51] Михайлов М.М. О благозвучности русской речи // Русская речь. – 1968. – № 2. – С. 51. Цит. за Н.І.Тоцькою.
- [52] У значенні "звучність", від давнього слова *зук* – "звук".
- [53] Тоцька Н.І. Засоби... – С. 4–5.
- [54] Мовчун Л.В. Регулярні фонетичні варіанти слів в українській літературній мові (кінець XVIII – перша третина XX ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2000. – С. 3, 7.
- [55] Тимошенко П.Д. Знач. праця. – С. 12.
- [56] Totskaya N.I. The Nature of the So-Called Non-Syllabic Vowels in the Ukrainian Language // Proceedings XIth International Congress of Phonetic Sciences. – Tallinn, 1987. – Vol. III. – P. 246.
- [57] З.В.Дудник зазначає, що названі чергування пов'язані зі зміною кількості складів, а в наведених рядках ця кількість не змінюється (усне повідомлення). Однак, на нашу думку, слід зважати і на вимоги віршованого розміру, і на пісенні можливості.
- [58] Пауза сприймається як приди́х-приго́лосний?
- [59] Тоцька Н.І. Засоби... – С. 3.
- [60] Тоцька Н.І. Засоби... – С. 7. На думку З.В.Дудник, сильний наголос не можна напряму пов'язувати з редукцією голосних; для різних мов різна закономірність цих співвідношень (усне повідомлення).
- [61] Мейе А. Основные особенности германской группы языков: Пер. с франц. – М., 1952. – С. 62.
- [62] Пилипенко О.Ф. Интонация неместоименного вопроса и связанного с ним ответа в современном английском языке: Авт. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1963. – С. 10–11; Тоцька Н.І. Засоби... – С. 7.
- [63] Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1969. – С. 359–360.
- [64] Тоцька Н.І., Кононенко О.В. Побічний наголос в українській мові // Українське мовознавство. – К., 1987. – Вип. 14. – С. 38–44; Кононенко О.В. Сприймані характеристики побічного наголосу у складних словах // Українське мовознавство. – К., 1990. – Вип. 17. – С. 64–70.
- [65] У тексті помилково "наголошених", що помічено О.В.Бас-Кононенко.
- [66] Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973. – С. 189–190; Скалозуб Л.Г., Дудник З.В. Внесок професора Ніни Іванівни Тоцької в експериментальні дослідження фонетики українського мовлення // Українське мовознавство. – К., 2000. – Вип. 22. – С. 11–12.
- [67] Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1969. – С. 359.

- [68] Чикобава А.С. Грузинский язык // Языки народов СССР. – М., 1967. – Т. 4. – С. 28. На цитоване місце звернув мою увагу І.З.Бурковський.
- [69] Кизириа А.И. Занский язык // Языки народов СССР. – М., 1967. – Т. 4. – С. 65. Яскравою ілюстрацією відсутності наголосу в грузинській може бути манера деяких її носіїв вимовляти російські слова з так само розподіленням наголосом, причому складається враження, що головний наголос узагалі відсутній, а побічний припадає на кожен склад: *Дàràgìè tàvàrìtšìj*.
- [70] Тоцька Н.І. Засоби... – С. 7.
- [71] Тісні зв'язки стародавніх мешканців України з картвелами-грузинами існували здавна – див., напр.: Мосенкіс Ю.Л. Грузинські назви річок України. – К., 2001. – 13 с.
- [72] Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М., 1973. – Т. 2. – С. 288–289.
- [73] Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001. – С. 125. Пор. і старосл. *глаголь*, рос. діал. *голололит* "базікати", паралелі в інших слов'янських мовах, від прасл. **golgolъ*, для якого **припускають** спільнокореневість із **golosъ* (Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 518-519; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 409).
- [74] Слово за: История Древнего Востока. – М., 1988. – Ч. 1: Месопотамия / Под ред. И.М.Дьяконова. – С. 203, 334.
- [75] За Ю.В.Откупщиковим.
- [76] Мосенкіс Ю.Л. Трипільський прасловник української мови. – К., 2001. – С. 50.
- [77] Пор. орфічну традицію, пов'язану з Критом (див. праці болгарського академіка А.Фола).
- [78] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 134.
- [79] Этнографическое обозрение. – 1898. – Вып. 1.
- [80] Марр Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933–1937. – Т. 5. – С. 53–54.
- [81] Марр Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933–1937. – Т. V. – С. 230. Близькою була позиція Ф.П.Філіна в "Нарисі історії російської мови" (1940).
- [82] Корещенко А. Наблюдения над восточной музыкой, преимущественно кавказской // Этнографическое обозрение. – 1898. – № 1. – С. 22.
- [83] Кузнецов П.С. [Выступление] // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 122.
- [84] Лекомцева М.И. Типология структур слога в славянских языках. – М., 1968. – С.193.
- [85] Калашник В.С. Немилословність // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 376. Пор. статтю В.С.Калашника "Милословність" (там само. – С. 314-315) і цитоване вище доповнення В.А.Чабаненка в рецензії на енциклопедію.
- [86] А чи не вплинули на такі уявлення доіндоєвропейські (трипільсько-балканські) вимовні звички, що цілком могли згодом скластися й в естетичну традицію? (Пор. у Цицерона про відчуття мови римлянами.) Тривалість мовно-естетичних традицій ясна з численних реконструкцій індоєвропейських поетичних формул.